

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Дипломски рад

**Опозициона делатност у Чачку
у време парламентарних избора
1938. године**

Ментор:

проф. др Мира Радојевић

Студент:

Ана Младеновић ИС 14/37

Београд, септембар 2018.

Садржај

Предговор.....	3
1. Увод.....	5
1.1. Влада Милана Стојадиновића.....	5
1.2. Удружена опозиција у време владе Милана Стојадиновића.....	10
1.3. Чачак у време владе Милана Стојадиновића.....	16
2. Политички живот у Чачку у време владе Милана Стојадиновића.....	21
3. Предизборна кампања 1938. године.....	33
4. Завршница предизборне кампање и резултати парламентарних избора.....	43
Закључак.....	48
Извори и литература.....	49

Предговор

Скупштински избори су веома важан догађај у политичком животу једне државе. У Краљевини Југославији они су протицали у наелектрисаној атмосфери и набоју праћени оштром политичком борбом и различитим неправилностима. Последњи избори у овој држави специфични су како због контекста европских и светских догађаја у којем су одржани, тако и по методама које су коришћене у изборној агитацији. Све те карактеристике испољавале су се у локалним срединама. У овом раду оне ће бити анализирани на примеру Чачка. С обзиром да у прегледаној литератури не постоји јединствен став о томе које територије обухвата Чачак, а које чачански крај, сматрамо да овде треба нагласити да се данашња општина Чачак поклапа са међуратним трнавским и љубићким срезом и да смо се у овом раду фокусирали на та подручја. Околни срезови који се углавном сматрају делом чачанског краја обрађени су у раду у оној мери у којој је то потребно.

Уводни део рада замишљен је тако да представи време и прилике у коме се развијао град и његова околина. У првом поглављу увода представљена је влада Милана Стојадиновића и њени најзначајнији резултати у спољној, унутрашњој и привредној политици. Овакво представљање рада владе је неопходно јер су ови резултати били њен најјачи адут на децембарским изборима. Дат је и преглед међународних дешавања ради разумевања прилика у којима је ова влада деловала. У наставку уводног дела бавили смо се Удруженом опозицијом, њеним формирањем и развојем ове концепције као и сличностима и разликама између странака које су је сачињавале. Увод се завршава прегледом друштвене и привредне историје Чачка у међуратном периоду.

У поглављу о политичком животу у Чачку разматран је утицај најзначајнијих политичких догађаја у Југославији на прилике у Чачку. Кроз те догађаје приказане су најзначајније странке и личности које су пресудно утицале на политички живот. Нарочита пажња посвећена је првој половини 1938. године и тадашњим активностима најзначајнијих политичара. Сам приказ предизборне кампање организован је тематски, по странкама које су учествовале на изборима. Због значаја догађаја који су обележили завршницу кампање она је смештена у наредно поглавље, а у наставку су изнети резултати избора и њихова анализа.

У изради овог рада ослањали смо се на фонд Дринска бановина Међуопштинског историјског архива у Чачку који садржи полицијске извештаје са политичких конференција одржаних током 1938. године. Неке од ових докумената објавили су Горан Давидовић и Милош Тимотијевић у зборнику под називом *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка*. Још један значајан извор представља збирка Милана Стојадиновића која се чува у Архиву Југославије, а садржи извештаје и писма Стојадиновићевих партијских колега и нижих органа власти. Важне податке за ову тему нашли смо у мемоарима Милана Стојадиновића и *Медаљонима Драгољуба Јовановића*. Своја сећања на другу половину тридесетих година оставили су и Иван Рибар и Драгослав Смиљанић. С обзиром на велику улогу штампе у политичкој борби, значајан извор информација представљали су чачански листови *Нова зора* и *Чачански преглед*, али и београдске новине *Политика*, *Време* и *Правда*. Најзначајнија историографска дела за ову тему су радови Милоша Тимотијевића *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938 – 1941: социјална, економска и политичка структура* и *Општинска власт у Чачку између два светска рата* које смо допунили подацима из рада *Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године* који је написао Богумил Храбак. За саме резултате избора најважнији рад написао је Момчило Исић (*Резултати парламентарних избора у Чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године*), а корисни су били и радови Милована Секулића (*Резултати парламентарних избора у чачанском крају од 1920. до 1938. године*) и Милована Босића (*Избори за народне посланике 11. децембра 1938. године у ужичком и чачанском крају*). Велику помоћ у изради овог рада представљала је књига Горана Давидовића и Леле Павловић *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, која није превише детаљна, али пружа основни увид у најзначајније догађаје у Чачку у овом периоду. Све ово је комплетирано прегледом делатности водећих политичара власти и опозиције у овом периоду, што је главна тема монографија Мире Радојевић (*Удружена опозиција 1935 – 1939*) и Бојана Симића (*Пропаганда Милана Стојадиновића*). Нарочити значај за уводни део рада имале су синтезе Бранка Петрановића и Љубодрага Димића као и књиге Богдана Кризмана, Живка Аврамовског и Џејмса Бергвина које се баве спољном политиком Југославије и њеним положајем на Балкану и у Европи.

1. Увод

1.1. Влада Милана Стојадиновића

Средином тридесетих долази до крупних промена на европској политичкој позорници. Почетак тих промена означио је Хитлеров долазак на власт у Немачкој 1933. године. Главни циљ нове нацистичке власти било је рушење Версајског поретка. Отворено се говорило о територијалним претензијама Немачке на све просторе на којима се говори немачки језик и о обимнијем наоружању у односу на оно које предвиђа Версајски уговор.¹ Овакав наступ Немачке морао је утицати на државе заштитнице Версајског поретка, међу којима је била и Југославија.

Још је краљ Александар направио прве кораке у стварању новог југословенског спољнополитичког курса. Већ од 1933. је у приватним разговорима са немачким дипломатама наговештавао да је Југославија спремна да продуби своје односе са Немачком.² На то га је натерало француско приближавање Италији из страха од оснажене Немачке. До тада је југословенска спољна политика била усаглашена са Француском, главним гарантом Версајског уговора у Европи. Сада се од Југославије очекивало зближавање са Италијом, која је од самог настанка заједничке државе јужних Словена угрожавала њено постојање. Иако у први мах одушевљен што је у Немачкој на власт дошао идеолошки близак покрет, Мусолини се убрзо забринуо због очигледне Хитлерове намере да изврши Аншлус. Због тога је био спреман да води политику приближавања са Француском и помирења са Југославијом.³

Промена спољнополитичког курса подразумевала је и поправљање односа са Бугарском. Највећи помак у том смислу било би приступање Бугарске Балканском пакту. И поред дугих преговора, Бугарска није прихватила основна начела Балканског пакта – status quo и узајамно гарантовање балканских граница, већ је била спремна да потпише само пакт о ненападању којим би се оставила могућност ревизије мировних уговора дипломатским путем. Оваквом исходу кумовале су Грчка и Румунија које су инсистирале

¹М. М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, 333 – 334.

²В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941: diplomatsko – historijski pregled*, Zagreb 1975, 79 – 80.

³Н. Dž. Bergvin, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Italije (1941 – 1943)*, Beograd 2007, 28.

на поменутиим начелима и пожуривале потписивање Пакта из страха од југословенско – бугарског зближавања.⁴ Осим ових земаља, Пакту се прикључила Турска, што су озваничили министри спољних послова ове четири државе у Атини 9. фебруара 1934. године.

Показатељ распада Версајског система било је убиство краља Александра у Марсељу. Немоћ Друштва народа и суздржаност Француске приликом захтева југословенских представника за расветљавањем атентата и осудом тероризма само је додатно учврстило нови правац југословенске спољне политике. Овакав развој спољнополитичке ситуације погоршао је већ веома бројне и озбиљне унутрашње проблеме. Било је јасно да је режим диктатуре био само неуспешан експеримент који је ојачао национализме и индивидуалитете у оквирима хетерогене краљевине. То се нарочито односило на хрватски покрет на челу са Хрватском сељачком странком који је непрестано инсистирао на решавању хрватског питања. Схвативши да се међународна ситуација окреће у њихову корист, ХСС је заговарала политику чекања и пасивности „док се Београд не опамети“ или „док нам прилике помогну да се ослободимо ове подложности“. За то време радило се на организационом учвршћивању хрватског покрета, интернационализовању хрватског питања, цепању српског политичког фронта и одвајању Србије од пречанских крајева и стварању утиска код хрватских маса да је Хрватска обесправљена и угњетена под влашћу „великосрпске хегемоније“.⁵

У таквим околностима режим је морао да се одрекне диктатуре и интегралног југословенства. Смрт краља Александра је створила утисак да је држава у опасности, па је власт позвала све своје држављане да се уједине око завета покојног краља. Тиме је режим себи приписао ексклузивно право да тумачи и спроводи вољу краља Александра. То је значило да сви они који критикују власт раде на разбијању Југославије. Ова тенденција је најбоље дошла до изражаја приликом петомажских избора које је владајућа листа водила под паролом „За Оплепац или за Јанка Пусту!“.⁶ Тиме су уништени и последњи остаци српске државне и парламентарне традиције, а режим је потпуно компромитован.

⁴ Ж. Аврамовски, *Балканска антанта (1934 – 1940)*, Београд 1986, 112.

⁵ Љ. Димић, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 165 – 166.

⁶ М. М. Stojadinović, *n. d.*, 314.

Влада Милана Стојадиновића формирана је 24. јуна 1935. године. У Декларацији, објављеној 4. јула, истакнути су циљеви владе: поштовање Устава, доследност принципу државног и народног јединства, наставак сарадње са Француском и чланицама Мале Антанте и Балканског пакта, наставак дотадашње економске и финансијске политике.⁷ Осим ових принципа којих су се држали и његови претходници, у Декларацији владе Милана Стојадиновића било је и неких новина: „Ми ћемо се трудити, да у току даљег свога рада поједине законе, а нарочито оне политичке природе, прилагодимо тежњама и жељама народа“.⁸ Радило се о законима о изборима, слободи штампе, зборовима и удруживања који су требали да прокрче пут поновном успостављању демократског поретка. Такође, залагање за сарадњу са Француском и државама Мале Антанте и Балканског пакта било је само формално. Влада је била отворена за сарадњу са другим државама које имају идеал „учвршћења и организовања европског мира“. На овај начин је наговештена промена југословенске спољне политике.⁹

Милан Стојадиновић је имао подршку кнеза Павла, дела српске буржоазије, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације. Да би још више учврстио своју власт, основао је своју странку Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ). Име странке је пажљиво одабрано: реч „југословенска“ означава опште државни карактер, обухватајући уједно Југословенску муслиманску организацију, реч „радикална“ представља Народну радикалну странку, а реч „заједница“ унутрашњу аутономију три странке које су се удружиле у ЈРЗ. Странка се залагала да Југославија буде уставна и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевића. Државно уређење би се заснивало на широким народним самоуправама, уз поштовање народног и државног јединства.¹⁰ Мада се Стојадиновић хвалио да је ЈРЗ прва партија у Југославији која је превазишла племенске оквире, она у ствари никад није постала хомогена странка. То је практично била коалиција дела српских радикала, босанских муслимана и словеначких клерикалаца створена ради учешћа у власти. Ипак, мора се признати да је ЈРЗ нова појава у дотадашњој политичкој историји Југославије – за разлику од ЈРСД и ЈНС које су настале

⁷Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007, 30 – 31.

⁸Љ. Димић, *н. д.*, 159.

⁹Б. Симић, *н. д.*, 31.

¹⁰М. М. Stojadinović, *н. д.*, 317 - 318.

прикључивањем бивших припадника старих странака, ЈРЗ је представљала савез три старе странке.

Спољну политику Југославије Стојадиновић је водио у складу са формулом „сачувати стара и стварати нова пријатељства“. С обзиром на то, прве његове иностране активности биле су састанак са представницима Мале Антанте на Бледу и посета Паризу крајем августа и почетком септембра 1935. Међутим, Стојадиновић је био разочаран тим разговорима. Док су чехословачки и румунски политичари тражили зближавање са СССР-ом и имали амбиције да воде европску политику, Стојадиновић је био обазрив по питању успостављања дипломатских односа са СССР-ом и није желео да се уплиће у сукобе великих сила. Сам констатује да га је за Малу Антанту једино везивала идеја спречавања обнове Аустро – Угарске за коју су у том тренутку могућности биле веома мале.¹¹ Ништа бољи утисак на њега није оставио ни француски министар спољних послова Лавал. Уместо да по питању убиства краља Александра одлучно стане на страну Југославије, Француска је инсистирала на југословенско – италијанском споразуму.¹² Још један вид учвршћивања старих пријатељстава биле су посете Паризу и Лондону половином октобра 1937. Међутим, тада се Стојадиновић још једном уверио да од Енглеске и Француске не може очекивати никакву помоћ. Стога се одлучио за политику приближавања Немачкој и Италији, које су после промене односа снага водиле главну реч у Европи. Најзначајнија тековина те политике било је потписивање пакта са Италијом 25. марта 1937. године у Београду. Мусолини је очекивао да ће овај споразум допринети заустављању немачког продора на југ бар код Трста и на Јадрану, кад је то већ било немогуће у Аустрији.¹³ Убрзо је потписан и пакт вечног пријатељства са Бугарском. Односи са Немачком су толико унапређени да је ова земља постала најзначајнији економски партнер Југославије.

У унутрашњој политици Стојадиновић се држао формуле „један народ, једна држава, један краљ“. За њега су југословенство и централизам били једине подлоге на којима се могла сачувати целовитост државе, а сматрао је да федерализам доводи у „опасност јединство државе у тако раној фази њеног постојања“.¹⁴ На основу тога било је

¹¹Isto, 330 – 331.

¹²Isto, 336.

¹³Н. Дž. Bergvin, *n. d.*, 29.

¹⁴Љ. Димић, *н. д.*, 160.

тешко очекивати да ће за време његовог мандата доћи до решења хрватског питања. У својим мемоарима Стојадиновић истиче своју добру вољу за решавање хрватског питања у духу „истинског, трајног и братског споразума између два једнородна народа“.¹⁵ У суштини, он није био спреман да изађе у сусрет Мачековим захтевима. То је показао њихов састанак у Брежицама крајем 1936. године. Стојадиновић је инсистирао на томе да се држава не може преуредити на федералној основи, јер се Устав не може мењати док је краљ малолетан.¹⁶ Упркос размимоилажењу, Стојадиновић и Мачек су наставили да одржавају контакте путем посредника, али је Стојадиновић избегавао да решава питања која су за Мачека била кључна правдајући се презаузетошћу другим пословима.¹⁷ Како је Мачек захтевао више него што је Стојадиновић био спреман да испуни, председник владе је, уместо преговорима, одлучио да проблем реши вршењем притиска на Хрвате. Приближавање Немачкој и Италији је, поред гаранције југословенских граница, требало да доведе до изостанка помоћи Хрватима из земаља на које су највише рачунали. Од савеза са СЛС и ЈМО се очекивало да допринесу „заокруживању“ Хрватске. Тиме се ишло на изолацију Хрвата и споља и изнутра. У циљу цепања хрватског фронта потписан је Конкордат са Ватиканом не би ли клерикалци из редова ХСС отказали подршку тој странци. На тај начин требало је приморати Мачека да пристане на „мало решење“ – улазак представника ХСС у Стојадиновићеву владу.¹⁸

Важан сегмент унутрашње политике представљала је привредна политика. Још пре него што је постао председник владе Стојадиновић је изградио имиџ економског стручњака и у више наврата је био министар финансија Краљевине Југославије. Може се рећи да је привредна политика била најуспешнија област његовог деловања. Заснивала се на државној интервенцији и јавним радовима. На тај начин требало је пребродити економску кризу која је Југославију нарочито погодила између 1930. и 1934. године. Држава је постала главни наручилац великих послова, организатор откупа производа и старала се о њиховом пласману у иностранство. Дошло је до подизања нових и реновирања старих фабрика, изградње саобраћајница и железница и изградње и обнове

¹⁵М. М. Stojadinović, *n. d.*, 327.

¹⁶Isto, 468.

¹⁷ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941: Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Knjiga 1, Zagreb 1974, 265.

¹⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988; Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1914 – 1941*, Beograd 1988, 266; Б. Симић, *n. d.*, 40.

јавних зграда.¹⁹ Стојадиновић је покушао да путем економије превазиђе разлике између различитих делова југословенске државе и да, поред политичке, омогући и економску надмоћ српском грађанству како би побољшао позицију Срба у решавању хрватског питања. На тај начин је Стојадиновић у српску политику први пут увео економску димензију.²⁰

Једна од најзначајнијих мера Стојадиновићеве владе била је Уредба о ликвидацији сељачких дугова. Уредба је подразумевала делимични отпис дугова и продужетак рокова исплате. Иако се влада хвалила овом мером, она у суштини није много помогла сељацима који су већ одавно били неспособни да плаћају дугове, већ је ишла у прилог банкама, којима је држава на овај начин исплатила потраживања од сељака.²¹

На политичком плану у унутрашњој политици Стојадиновићеву владу карактерише либерална примена закона шестојануарске диктатуре. Као резултат тога у периоду између 1935. и 1939. године дошло је до оживљавања политичког живота. То се нарочито манифестовало у броју одржаних зборова и конференција опозиције, иако старе странке званично нису постојале. Упркос извесној демократизацији политичког живота, влада није испунила своје обећање дато при ступању на власт – нови изборни закон, закони о штампи, зборовима и удруживањима нису донети.²²

Изборна кампања владајуће странке 1938. у највећој мери се заснивала на резултатима рада владе 1935 – 1938. године. Исплативост спољне политике усмерене ка Немачкој и Италији, успешна привредна политика и напуштање диктатуре и демократизација политичког живота биле су најјачи аргументи власти у настојању да придобије подршку бирача.

1.2. Удружена опозиција у време владе Милана Стојадиновића

Главни противник Милана Стојадиновића на српском политичком фронту била је Удружена опозиција. То је била техничка коалиција Радикалне странке, Демократске странке и Савеза земљорадника окупљена око питања поновног успостављања

¹⁹Б. Симић, *н. д.*, 42 – 43.

²⁰Љ. Димић, *н. д.*, 160.

²¹Б. Симић, *н. д.*, 43 – 44.

²²Исто, 38 – 39.

демократског поретка и споразумевања са Хрватима. Њени зачеци се називу од проглашења диктатуре 1929. године. Опозиционе странке су то дочекале мирно, мислећи да је то привремена мера којој је краљ прибегао из нужде. Међутим, октроисањем Устава и расписивањем избора 1931. било је јасно да режим не намерава да спроведе крупне промене, већ да продужи свој останак на власти и стиша незадовољство. На тај начин је увођењем диктатуре створена заједничка тачка око које се окупила цела опозиција – укидање диктатуре и повратак на парламентарно-демократски режим. Ипак, дезинтеграциони фактори били су много бројнији и јачи – различита гледишта на питање државног уређења, различите идеје о томе како доћи на власт, лоши међупартијски и унутарпартијски односи, личне несугласице и нетрпељивости. Због тога Удружена опозиција никад није постала компактна политичка снага способна да преузме власт, већ техничка коалиција која се противила режиму.

У овом периоду ове странке су се налазиле у тешком стању, што је било последица њиховог растакања током псеудопарламентаризма и укидања у време диктатуре. Краљ Александар је пресудно утицао на слабљење српских странака плашећи се да се у Србији не створи јак политички фронт који би стао на пут његовим амбицијама. Најзад их је 6. јануара 1929. године укинуо, што су вођства ових странака дочекала без протеста. Иако је од 1935. политички живот постао интензивнији, а деловање, упркос забрани, слободније, ове странке нису успеле да обнове онакву организацију коју су имале у тренутку проглашења диктатуре. Сва њихова делатност се сводила на активности неколико чланова ужег руководства, који су имали дугу политичку каријеру и корен у народу, док су везе са локалним партијским организацијама биле покидане. Такође, будућност ових странака била је неизвесна. Диктатура је онемогућила сазревање нове генерације политичара, тако да млади људи нису знали шта је нормалан политички живот. Због тога су главну реч у овим странкама водили људи који су политичко искуство стицали још за време Краљевине Србије.²³

Појам Удружена опозиција први пут се званично јавља пред изборе 1935. године као назив листе коју су поставили Демократска странка, Савез земљорадника, ЈМО и СДК на челу са Влатком Мачеком. Иницијатива за постављање Мачека за носиоца земаљске

²³ М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935 – 1939*, Београд 1994, 46 – 47.

листе потекла је од демократа и земљорадника. Тиме су хтели да покажу да ХСС није сепаратистички покрет и да се залаже за решење хрватског питања у оквиру Југославије.²⁴ Осим тога, демократи и земљорадници су тиме показали разумевање за хрватске захтеве и спремност на компромис у решавању хрватског питања. Међутим, присталице ових двеју странака били су разочарани одлуком својих вођстава сматрајући да та позиција треба да припадне неком Србину.²⁵

Иако је Удружена опозиција, с обзиром на околности и услове у којима је водила изборну кампању, постигла одличан резултат, ипак је одлучено да се бојкотује скупштина. То је било први пут да је српска опозиција посегла за методом политичке борбе који јој је био стран.²⁶ На тај начин је још једном показала добру вољу да изађе у сусрет хрватским захтевима.

Сматрајући да је посао обављен, СДК је после избора иступила из Удружене опозиције, док је ЈМО постигла споразум са радикалима и СЛС и дошла на власт. После сукоба са Миланом Стојадиновићем око учешћа у власти и организовања ЈРЗ, радикали око Главног одбора су почетком 1936. пришли демократама и земљорадницима у оквиру Удружене опозиције.²⁷ Тиме је утврђен коначни састав Удружене опозиције, која је тако постала главни конкурент Милану Стојадиновићу у борби за званичног представника Срба у преговорима са Хрватима.

Осим сукоба са Миланом Стојадиновићем, Удружену опозицију су потресале несугласице између њених трију странака. Демократе су, као најјача опозициона странка на простору Србије, радили на окупљању осталих партија и учвршћивању Удружене опозиције. Непрестано су упозоравали да сада није време за поделе по партијским, класним или идеолошким линијама, већ за окупљање око демократије и идеала слободе. Били су чак спремни на уједињење са осталим опозиционим странкама, али су више рачунали на продубљивање сарадње са партнерима из Удружене опозиције. С друге стране, за радикале је Удружена опозиција представљала оптерећење. Поносни на своју славну прошлост, сматрали су да ће некадашњу моћ своје странке повратити доласком на

²⁴ Т. Стојков, *Опозиција у време јестојануарске диктатуре 1929 – 1935*, Београд 1969, 294 – 295.

²⁵ М. Радојевић, *н. д.*, 147.

²⁶ Исто, 91.

²⁷ Исто, 105.

власт. Земљорадници такође нису намеравали да се одрекну своје странке, али су показивали веће разумевање за настојања демократа да побољшају сарадњу међу странкама Удружене опозиције. Ипак, класни карактер њихове странке и њена политичка невиност били су кочница у унапређивању сарадње са демократама и радикалима. Као и демократи, сматрали су да њима припада водећа улога у споразумевању са Хрватима, па су мимо знања демократа слали своје представнике у Загреб. Сметао им је захтев демократа да се на зборовима говори о општим циљевима Удружене опозиције, а не о страначким идеологијама. Ово утолико више што су сматрали да све српске сељаке треба окупити у једну велику српску сељачку партију, која би била равноправни преговарач са Хрватском сељачком странком. Поучени ранијим искуством, демократи и земљорадници су посебно неповерење гајили према радикалима који су били познати по прављењу компромиса са режимом ради доласка на власт.²⁸

Ипак, највећа препрека за остваривање заједничке акције Удружене опозиције била су различита гледишта на питање државног уређења. У прецизирању свог става најдаље су отишли демократи. Залажући се за очување Југославије као целине, признали су да у њој живе Срби, Хрвати и Словенци, али су остављали могућност да у будућности дође до њихове интеграције у југословенску нацију. Федерализам су прихватили јер је то био једини начин да се постигне споразум са Хрватима. Југославија је требала бити подељена на четири јединице – Србију, Хрватску, Словенију и Босну и Херцеговину. Због великог противљења тријализму и немогућности да се направи јасно разграничење између Срба и Хрвата залагали су се за формирање прелазне јединице Босне и Херцеговине као компромисног решења којим би била омогућена интеграција и боље упознавање југословенских народа. Није јасно какве би компетенције имале те јединице, али, пошто су федерализам прихватили из нужде, претпоставља се не велике. Из изјава првака Демократске странке јасно је да Црна Гора, Македонија и Војводина неспорно припадају српској јединици. Уз објављивање свог предлога у виду Резолуције Главног одбора 13. јуна 1937. године, позвали су своје партнере из Удружене опозиције да учине исто.²⁹ Међутим, радикали и земљорадници ово нису дочекали са одобравањем. Иако су се њихови погледи на државно уређење разликовали, били су сложни око тога да се

²⁸ Детаљније: М. Радојевић, *н. д.*, 106 – 115.

²⁹ Исто, 159 – 164.

конкретни предлози попут овог предлога демократа требају износити само у Уставотворној скупштини. Такође су сматрали да је бесмислено да Удружена опозиција сама одлучује о уставним питањима и да би у преговоре требало укључити Мачека. У овом тренутку једино што је Удружена опозиција могла било је усаглашавање око општих принципа, а то су, према Савезу земљорадника, уставна парламентарна монархија са краљем Петром II на челу у чије име управља кнез Павле и гаранција личних и грађанских права и слобода. Осим тога, било би боље чекати да Хрвати отворено изнесу своје захтеве, па да онда представници Удружене опозиције усагласе своја гледишта. За разлику од демократа, радикали нису били спремни да се одрекну централизма и нису ишли даље од организовања Југославије на бази широких народних самоуправа. Земљорадници су имали више разумевања за федерализам, али, осим програма државног уређења који је објавила земљорадничка левица³⁰, Савез земљорадника није детаљније дефинисао своје ставове.³¹

Тешко стање у земљи најбоље је дошло до изражаја у време конкордатске кризе. То је довело Удружену опозицију у незавидан положај: требало је искористити прилику за супротстављање Милану Стојадиновићу, а при том не покварити односе са Влатком Мачеком. Уз то, постојала је могућност да верски немири прерасту у социјалне и националне. Председници ове три странке су поводом питања Конкордата објавили проглас *Реч шефова опозиције* и упутили писмо кнезу Павлу. Изражавали су солидарност са Српском православном црквом, сматрајући да овакав Конкордат нарушава равноправност вера, што би могло да онемогући суживот народа различитих вероисповести и поквари односе са Ватиканом. Тако би се верски проблеми надовезали на социјалне, економске и националне. Једини излаз из тако тешког положаја је васпостављање демократског поретка формирањем нове владе која ће радити у складу са вољом народа.³²

Отпор шефова странака Удружене опозиције завршавао се на критици Конкордата и подршци Српској православној цркви. Ниже чланство је узело учешћа у

³⁰ У питању је „16 тачака др Д. Јовановића“ у којима се земљорадничка левица залаже за признавање Хрвата и Словенаца као посебних националних група и организовање Југославије као федерације на основу народности. Предвиђа се југословенско-бугарско уједињење, након чега би се формирала Македонија као посебна федерална јединица (М. Радојевић, *н. д.*, 31).

³¹ Исто, 165 – 172.

³² Исто, 173 – 175.

демонстрацијама. Највеће су одржане у Београду на дан изгласавања Конкордата у Народној скупштини. Скуп је организован као молитвена литија за оздрављење патријарха, али се претворио у обрачун са жандармеријом која је учесницима поворке забранила пролаз кроз Кнез Михаилову улицу. Због тога је овај скуп запамћен као *крвава литија*. У међувремену, у Народној скупштини је предлог закона о Конкордату прошао тесном већином – 167 гласова за према 129 гласова против конкордата.³³ Исте вечери преминуо је патријарх Варнава.

Упркос повољном исходу гласања, конкордатска криза је нанела много штете положају и угледу владе. Стојадиновић се трудио да покаже да му до Конкордата није стало, јер то није његово дело, да прихватање Конкордата у Скупштини представи као свој велики тријумф, а одлуку о повлачењу Конкордата из даље процедуре као својевољан чин. Међутим, био је свестан да је његова влада претрпела велики неуспех. Скидање Конкордата с дневног реда био је једини начин да се смире протести и стишају противници режима.³⁴

Удружена опозиција је јасно уочила да је положај владе пољуљан. Стога је разговоре о будућем државном уређењу, прекинуте конкордатском кризом, наставила са још већим интензитетом. Истовремено се настојало да спори, мучни и наизглед бесконачни преговори са Загребом дају некакав резултат. До усаглашавања гледишта Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције дошло је склапањем Блока Народног споразума 8. октобра 1937. године у Фаркашићу. По Споразуму, излаз из државне кризе представља формирање владе састављене од представника странака које имају корен у народу, која би укинула Устав из 1931, прогласила привремени основни закон и расписала изборе за Уставотворну скупштину. Устав би био донет гласовима већине Срба, већине Хрвата и већине Словенаца. Такође, опозиционе странке су се усагласиле око основних принципа: уставна и парламентарна монархија на челу са краљем Петром у чије име за време малолетства власт врши кнез Павле, успостављање парламентарног система владавине и гаранција грађанских и политичких слобода.³⁵ Сачињен на основу пројекта Савеза земљорадника и примедби Хрватске сељачке странке,

³³ Б. Симић, *н. д.*, 42.

³⁴ М. М. Stojadinović, *н. д.*, 484 – 486; В. Petranović, *н. д.*, 276.

³⁵ М. Радојевић, *н. д.*, 176 – 178; В. Petranović, *н. д.*, 267.

